

İSLAM SİYASET TARİHİNDE DİN VE DEVLET İLİŞKİSİ

Yrd. Doç. Dr. Osman Zahid ÇİFÇİ
Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr Hüsamettin ERDEM

Özet

Din ve devlet anlayışlarına farklı açılardan yaklaştığımız bu çalışmada; İslam Tarihi'nde, bu kavramların yorumlanış biçimlerine göre, din ile devlet ilişkilerinin şekillendiğini görmekteyiz. Bu çalışma; İslam Tarihi boyunca ortaya çıkan din-devlet ilişkilerinin genel bir değerlendirmesini içermekte ve olanla olması gerekenin mukayesesini amaçlamaktadır. İslam'ın ana yaklaşımı olan Sunni gelenekte, devletten bağımsız teşkilatlanmış ve egemenlik iddiasında bulunmuş bir din adamları sınıfının olmaması ve din adamları ile devleti temsil eden kişiler arasında hâkimiyet probleminin yaşanmaması nedeniyle İslam Dünyası'nda, Batı'dan farklı bir din-devlet ilişkisi ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Devlet, Din Anlayışı, Din-Devlet İlişkisi.

Abstract

Religion-State Relations in the Political History of Islam

In this study we approach the concepts of religion, understanding of religion and state in a different way and observe that religion-state relations are shaped by the interpretation of these concepts. This study gives an overview of religion-state relations throughout the history of Islam and compares between what is present and what ought to be. Throughout the history of Islam there has been no separate clergy that was organized independent of the state and claimed sovereignty. For this reason, there has been no problem of domination among those who represent the state and the clergy and a different religion-state relationship compared to the West has emerged.

Key Words: Religion, State, Understanding of Religion, Religion-State Relationship.

1. DİN VE DEVLET ANLAYIŞI

Bu çalışmadaki esas amacımız, başlığı oluşturan kavramlar ışığında İslam toplumunda ortaya çıkmış olan din-devlet ilişkilerini genel olarak değerlendirmektir. Bu nedenle; İslam düşüncesinde din nasıl tanımlanmıştır? Din anlayışı nasıl şekillenmiştir? Devlet nedir? Din ile devlet arasında bir ilişki var mıdır? Varsa bu ilişki nasıl şekillenmelidir? gibi sorulara cevap arayarak çalışmayı sürdürmek konuyu daha anlaşılır kılacaktır. Din gibi çok kapsamlı ve farklı açılardan değerlendirilebilecek olan bir kavramı ele alırken, çalışmanın sınırlarını fazla zorlamadan; ilahi din, akıl dini, doğal din, tanrısız dinler vb. gibi açıklamalara da girmeden, İslam dini özelinde değerlendirmelere yer verilmeye çalışılacaktır.

a. Din ve Din Anlayışı

İslam düşüncesinde, din kelimesinin kökeni ile ilgili birkaç farklı görüşün bulunduğunu söyleyebiliriz. İlk görüşe göre, din kelimesi, İbranî kökenlidir ve “hüküm” anlamı taşımaktadır. Bir başka görüşe göre ise; din kelimesi, Arapça kökenli olup “örf-adet” anlamına gelmektedir.¹ Arapça “d-y-n” fiilinden türetildiğini kabul edenlere göre ise bu kelime; “üstün gelme, hâkimiyet kurma, zora başvurma, kulluk, inanma, şeriat, kanun, mezhep, millet, usul, yargı, ceza, mükâfat” gibi anlamlara gelmektedir.² Din kelimesi sözlüklerde; İslam, tevhid, hüküm, Allah katında kulluğu gösteren ibadet, şeriat, takva gibi manaları da ifade eder.³ Kur’an’da ise din kavramının; insanı doğru yola ileten bir yol gösterici,⁴ doğru ile yanlış ayırmaya yarayan bir ölçü,⁵ insan için gerekli olan değerler ve onun yolunu aydınlatan bir nur⁶ olarak tanımlandığı görülür. Bu ayetler ışığında din; insanları hak ve adalete götüren, dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayan değer ve ilkeler olarak kabul edilmektedir.

Dinin; Tanrı ile insan arasındaki ilişkileri ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu ilişkide, Tanrı’dan insana doğru emirler ve hâkimiyet; insandan Tanrı’ya doğru ise O’nun üstünlüğünü kabul etme, itaat ve saygı vardır. Burada din teriminin, tarihin bir döneminde ortaya çıkmış ve uygulanmış olan sabit bir sistemi ifade etmediğine dikkat çekmek gerekir. Çünkü toplumun dinden ne anladığı, ancak onun yaşandığı ortam ve dönemde kendine yüklenen yorumun pratiğe aktarılmasıyla ortaya çıkar ve kendisini gösterir.

Din, insana bir bakış açısı kazandırmakta, hayatını anlamlı hale getirebilmesi için değer üretmekte ve onu doğru yola yönlendirmektedir. Dinin insan tarafından yaşanması, hayatın çeşitli alanlarına girmesi, bir toplumun tarihin herhangi bir döneminde dini yorumlayarak toplumsal kurallar oluşturması (ictihad) ise karşımıza din anlayışı olarak çıkmaktadır. Bu nedenle din ile din anlayışı arasında fark vardır. Din ile din anlayışı arasındaki ayrımı dikkat çekilmesinin nedeni; din ile dinin belirli bir dönemde ve mekânda tezahürü olan din anlayışının aynı anlama geldiğinin sanılması neticesinde; dinin sadece bir kurallar yığını olarak görülüp, özünün göz ardı edilmesi ve onun aynı zamanda bir yaşama biçimi olduğunun göz ardı edilmesidir.

Burada sözü edilen din anlayışını, dinin bütün hükümlerini tarihselci bir yaklaşımla ele alıp günün değerlerine göre tekrar gözden geçirmek şeklinde de anlamamak gerekir. Üzerinde durulması gereken husus; din anlayışının dinin muamelatla ilgili kısımlarında neden/sebeplendiği farklılaşmalarıdır. Özellikle toplumsal hayatın gerektirdiği düzenlemeler ve yönetim konusunda Hz. Peygamber’in vefatından sonra ortaya çıkan uygulamalar (ictihadlar) evrenselleşti-

¹ Tümer, Günay, “Din”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1994, Cilt 9, ss 312-320, s. 312.

² Tümer, Günay ve Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara, 1997, s. 2-4.

³ Erdem, Hüsameddin, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti*, Konya, 1999, s. 23.

⁴ Bakara, 2/2.

⁵ Furkan, 25/1.

⁶ Teğabün, 64/8.

rilmeye çalışılmakta ve değişmez kabul edilmektedir. Bu da Müslümanların kendi dönemlerinde ortaya çıkan toplumsal problemlere, yaşadıkları dönemin şartlarını değil, geçmişin uygulamalarını esas alarak çözüm aramalarını beraberinde getirmektedir. Hâlbuki din, ilahîdir; dinin uygulanış biçimi olarak kabul edilen din anlayışı ise aklî ve örfidir. Din; evrenseldir; din anlayışı; ise tarihsel ve yereldir. İlahî olma özelliği nedeniyle din mükemmel iken, insanın toplumsal yaşamının ürünü olarak ortaya çıkan din anlayışı; ise insani kusurlara, zaman ve mekân kısıtlamalarına maruz kalmıştır.

İslam'ın ilk dönemlerinde Hz. Peygamberden sonra yönetime gelen yakın arkadaşları (sahabe) -ileride de bahsedileceği üzere- din ile din anlayışı arasındaki bu ayırımın her zaman farkında olarak -toplumsal kurallar ve yönetim konusunda- dinin dinamizmini her daim öne çıkarmışlardır. Ancak sonraki dönemlerde bu ayırım ortadan kalkmış, evrensel olan din; her dönemin problemlerine yönelik ilkeler ortaya koymuş olmasına rağmen, belirli bir dönemin uygulamalarının, statik, donuk ve sorgulanamaz bir hale getirilmesiyle din de bu niteliklerle algılanmaya başlamış ve sonunda din sahip olduğu dinamizmi yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

b. Devlet

Din-devlet ilişkisinde karşımıza çıkan diğer bir kavram da devlettir. Devlet; “değişmek, bir halden bir başka hale dönmek, nöbetleşe birbiri ardına gelmek, dolaşmak, üstün gelmek, zafer kazanmak ve el değiştirmek” gibi anlamlara gelen Arapça kökenli bir kelimedir. Batıda ise; “durum-vaziyet” anlamlarına gelen Latince kökenli; “status”tan türetilen “state”, “stat”, “etat”, “stato” kelimeleriyle ifade edilmektedir.⁷ XIX. yüzyılda günümüzdeki anlamıyla yeni yeni kullanılmaya başlanan devlet kelimesi, uzun bir süre; makam, nüfuz, servet ve şeref anlamlarında kullanılmıştır.⁸

Tanımı çok farklı şekillerde ortaya çıkmış olmasına ve başlarda soyut bir şekilde varlığı kabul edilmemesine rağmen devlet, tarihin ilk dönemlerinden bu yana toplumsal hayatın vazgeçilmez bir düzenleyicisi olarak hep var olmuştur. XIX. yüzyıldan itibaren devlet; egemenlik ve şahsiyet vasıflarını taşıyan soyut bir varlıktır. Aynı zamanda devlet, sosyolojik bakış açısıyla yöneten ve yönetilenlerin farklılaşması ile oluşmuş siyasi organizasyon olarak da tanımlanmıştır.⁹ Felsefe tarihinde birçok filozofun devletle ilgili fikirlerinin olduğu bilinen bir gerçektir. Devleti erdemli bir toplum oluşturmak için araç olarak gören Platon (MÖ. 427-347), erdemli toplumun meydana getirdiği ideal bir devlet tasavvuru ortaya koymuştur.¹⁰ Aynı zamanda bir Hıristiyan teologu olan ve görüşlerini “Tanrı

⁷ Davutoğlu, Ahmet, “Devlet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1994, Cilt: 9, ss. 234-240, s. 234.

⁸ Türcan, Talip, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*, Ankara, 2001, s. 18.

⁹ Türcan, Talip, age s. 19-20; Menekşe, Ömer, “İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Maverdi ve Nizamülmülk Örneği”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, Cilt: V, Sayı: 3, ss. 193-211, s. 193.

¹⁰ Platon, *Devlet*, (Çeviren: S. Eyüboğlu.), İstanbul, 1980, s. 102.

Devleti” adlı eserinde ortaya koyan Augustinus’e (354-430) göre devlet, Tanrı’nın emirlerinin uygulayıcısıdır.¹¹ Hobbes (1588-1679) ise devleti, birbirinin kurdu olan insanların, aralarında düzen sağlamak amacıyla, özgürlüklerini sözleşmeyle devrettikleri bir Leviathan (dev, ejderha) olarak tanımlarken,¹² sosyal sözleşmeye vurgu yapan Rousseau (1712-1778) için devlet; insanların anlaşmasıyla ortaya çıkan ve toplumun ortak iradesini temsil eden siyasi birlik anlamına gelmektedir.¹³ Yine Hegel (1770-1831) devleti; Tanrı’nın yeryüzündeki yansıması olarak görürken,¹⁴ Weber (1864-1920) de, konulan kuralların uygulanışında, görev verilen kişilerin yasal olarak fiziksel güç kullanma tekeline sahip olduğu “kurumlaşmış nitelikteki siyasal bir girişim” diye açıklar.¹⁵ Marxistler ise devleti bir sınıfsal yapı olarak görmektedir.¹⁶

İslam düşünürlerinin ise devleti; mülk, hilafet, imamet gibi kavramlarla ele aldıkları ve bu kurumu toplum halinde yaşayan insanlar için bir zorunluluk olarak kabul ettikleri görülür. İslam düşünürlerinden Maverdi (974-1058), devleti; temelleri olan, toplumsal ve idari destekçileri bulunan, bir kişi ya da zümre tarafından idare edilen bir mekanizma olarak algılamış¹⁷ ve devletin amacını dini ve dünyevi maslahatların korunup geliştirilmesi olarak açıklamıştır.¹⁸ Yine İslam düşünürlerinden Gazali (1058-1111) ise devletin, zaruri ihtiyaçlarını karşılamak için bir arada yaşamak zorunda olan insanların işbirliği ve işbölümü sonucunda ortaya çıkan, insan ilişkilerinin düzenlenmesi için gerekli olan bir kurum olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁹ İslam Dünyası’nın Moğol istilasıyla sarsıldığı dönemde fikir üreten İbni Teymiyye’ye (1263-1328) göre; insan doğası gereği medenidir ve toplumla birlikte yaşar. Toplum halinde yaşarken de bir baş seçilmelidir; çünkü yola çıkan üç kişiden birinin baş olması Hz. Peygamberin emridir. Aynı zamanda müslümanın üzerine farz olan; iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak sorumluluğu, bir otoritenin olmasını gerektirir. Birçok ibadetin yapılması için de bir otoriteye ve devlete ihtiyaç vardır.²⁰ Devleti, idare edenlerle idare edilenlerin farklılaşması olarak izah eden İbni Haldun’a (1332-1406)

¹¹ Augustinus, Saint, “Tanrı Devleti’nden Seçmeler”, (Çeviren: Mete Tunçay), *Batı Siyasal Düşünüşünden Seçmeler*, İstanbul, 1973, Cilt:1, s. 381-382.

¹² Hobbes, Thomas, “Leviathan’dan Seçme Parçalar”, (Çeviren: Mete Tunçay), *Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi II*. İstanbul, 2002, 209-214; Gözler, Kemal, *Devletin Genel Teorisi*, Bursa, 2009, s. 38.

¹³ Rousseau, J.J., *Toplum Sözleşmesi*, (Çeviren: Alpagut Erenulu). Ankara, 1996, s. 46 vd.

¹⁴ Hegel, G.W. F., *Tarihte Akıl*, İstanbul, 2003, s. 155; Hegel, G.W. F. , *Tarih Felsefesi*. İstanbul, 2006, s.36-37; Davutoğlu, Devlet, s. 235.

¹⁵ Weber, Max, *Toplumsal Ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, (Çeviren: Özer Ozankaya), Ankara, 1995, s. 93-94.

¹⁶ Marx, Karl ve Engels, Friedrich, *Collected Works*. London, 1976, s. 486; Kapani, Münici, *Politika Bilimine Giriş*, 23. Basım, Ankara, 2009, s. 36.

¹⁷ el-Maverdi, Ebu’l Hasen, *Kitâbu Teshîlî’n-Nazar ve Ta’cîlî’z-Zafer fi Ahlâki’l-Melik ve Siyâseti’l-Mulk*, (Tahkik: Muhyî Hilâl es-Serhân), Beyrut, 1981, s.150,151,205; el-Maverdi, Ebu’l Hasen, *el-Ahkamu’s- Sultaniye*, (Tahkik: Ahmed Mubarek el-Bağdadi), Kuveyt, 1989, s.31; el-Maverdi, Ebu’l Hasen, *Kavânînu’l-Vizâra ve Siyâsetu’l-Mulk*, (Tahkik: Ridvan Seyyid), Beyrut, 1993, s.146.

¹⁸ el-Maverdi, Ebu’l Hasen , *el-Ahkamu’s- Sultaniye*, (Tahkik: Ahmed Mubarek el- Bağdadi), Kuveyt, 1989, s.3.

¹⁹ Gazâlî, *İhyâ-u Ulumi’d-Din III*, (Çeviren: Ahmet Serdaroglu), Ankara, 1974, s. 503 vd.

²⁰Teymiyye, İbn, *es-Siyasetü’ş Şer’iyye*, (Çeviren: Vecdi Akyüz), 2. Baskı, İstanbul, 1999, s.147-150.

göre ise devlet; göçebe toplulukların gelişip zenginleşerek yerleşik hayata geçmeleri ve siyasi teşkilat kurmalarıyla oluşmuştur.²¹

Görüldüğü gibi devlet; birlikte yaşamak zorunda olan insanoğlunun, toplumsal yaşamı devam ettirebilmesi için, ihtiyaç nedeniyle ortaya çıkmış bir araçtır. Canlı ve irade sahibi bir varlık olmayan ve diğer araçlar gibi kullananlara göre şekil alan devlet, bir vasıta/araç olarak görülmekte; bu vasıta iyyinin elinde iyi, kötünün elinde ise kötü olmaktadır. Bu vasıtayı/aracı kullananlar - yöneticiler- kendi görüş ve inançlarını devlete yansıtmakta, devlet de idarecilerin inançlarına göre şekillenip, isimlendirilmektedir. Ayrıca devletten bir dine mensup bir birey gibi bir davranış da beklenemez. Çünkü dinin muhatabı insandır, kurum değildir. O, sadece, toplumun ve kendisini kullananların inanç ve düşüncelerine göre şekillenen, ortak yaşama kurallarının koruyucusudur. Anayasa ve yasalardan oluşan ortak yaşama kuralları nasıl belirlenirse devlet de ona göre şekillenmiş olur.

Kur'an'da; şekli ve sınırları belirlenmiş kurumsal bir devletten ve devletle ilgili unsurlardan bahsedilmemektedir. Evrensel bir din olan İslam, toplumsal yaşamla ilgili ilke ve değerleri ortaya koymakta,²² ancak bu ilke ve değerlerin ne şekilde uygulanacağını insana, zaman ve zemine bırakmaktadır. İslam'ın yeryüzünde var olabilmesi veya kişilerin Müslüman olması için bir devlete zorunlu olarak ihtiyaç yoktur. Devletin olmadığı ortamlarda da fertler Müslüman olabilir. Ancak İslam'ın, mensuplarından toplumsal yaşamla ilgili bir takım beklentileri vardır. Bunlardan en önemlileri; yeryüzünde adaletin sağlanması, zulmün sona erdirilmesi, iyiliklerin yaygınlaştırılması, fenalık ve azgınlıktan uzak durulmasıdır. Bunlar, Müslümanların toplumsal hayatta yapması ve yerine getirmesi gereken bazı yükümlülüklerdir.²³

Adaletle hükmetme sorumluluğunu inananlarına yükleyen İslam, şayet bu sorumluluğun nasıl gerçekleştirileceği ile ilgili bir ayrıntıya yer vermiyorsa, o zaman buradan; siyasi yönetim biçimin şeklinin nasıl olacağı hususu, insan aklına ve iradesine bırakmıştır sonucu çıkarılabilir. Bu durumda devleti, dinin bir gereği ve din tarafından belirlenmiş bir kurum olarak görmemek gerekir. Devlet, insanların kendi inisiyatifleri ile Allah tarafından kendilerine yüklenen sorumlulukların yerine getirilmesi için kurulmuş tamamen beşeri bir kurumdur.

Allah'ın insana yüklediği sorumlulukların yerine getirilebilmesi için oluşturulmuş olan devletin, insanın iradesi dâhilinde olması doğal karşılanmalıdır. Çünkü İslam'a göre insan yeryüzünde imtihan amacıyla bulunmaktadır.²⁴ Bu imtihan nedeniyle Allah, Müslümanlara sorumluluklar yüklemekte ve sorumlu-

²¹ İbni Haldun, *Mukaddime*, (Çeviren Süleyman Uludağ), İstanbul, 1988, Cilt: I, s. 370-371.

²² Şura, 42/38; Ali İmran, 3/159; Mümtetine, 60/8-12; Fetih, 48/10; Maide,5/8; Enam, 6/152; Nahl, 16/90; Nisa, 4/58-59; Necm, 53/39; Müddesir, 74/38.

²³ Nahl, 16/90; Sad, 38/26; Nisa, 4/58; Şura, 42/15; Maide, 5/8-42; Mümtetine, 60/8; Araf, 7/29-181.

²⁴ Ahzab, 33/11; Ali İmran, 3/186; Ankebut, 29/2; Bakara, 2/155; Enfal, 8/28; Hud, 11/7; İnsan, 76/2.

lukları yerine getirip getirmediklerine göre hesaba çekeceğini bildirmektedir. “Ol” demesiyle her şeyi olduran Allah, isteseydi herkesi doğru yola iletir, Müslümanlara herhangi bir sorumluluk yüklemeyiz, onlardan inisiyatif almalarını beklemeyiz. Ancak imtihanın bir gereği olarak bu sorumluluk insana yüklenmiştir. “Bir toplum kendini değiştirmedikçe Allah da onların halini değiştirmez”²⁵ ayetiyle insanın çabasına vurgu yapan Kur’an, “Uğrumuzda canla başla çaba gösterenleri yollarımıza eriştiririz. Hiç kuşku yok ki Allah, ahlaki kemale sahip olanlarla beraberdir”²⁶ buyurarak her çaba ve gayret karşısında Allah’ın yardımının da geleceğini haber verir.

O halde, Müslümanların bu yükümlülükleri yerine getirebilmeleri için kullanacakları en etkili yollardan biri devlettir. İnsanların toplum halinde ve adaletli bir şekilde yaşayabilmeleri için gerekli olan devlet, Allah’ın yüklediği sorumluluğun farkında olan insanlarca, yüklenen sorumluluğu yerine getirmek için, günün şartlarına uygun bir şekilde oluşturulmalıdır.

Müslümanlar arasında; İslam’ın mutlaka bir devlet talep ettiğini ve devletin olmazsa olmaz olduğunu savunanlar da olmuştur. İbn Teymiyye ile başlayan bu anlayış; Mevdudi, Reşit Rıza ve Seyyid Kutup gibi düşünürlerce devam ettirilmiştir.²⁷ Bu düşüncede olan kişilerce kurulan din ile devlet arasındaki ilişki, dinin yaşanmasını devlet şartına bağlamış ve devlet Müslümanlar için bir araç olmaktan çıkmış, bir amaç haline getirilmiştir.

2. DİN-DEVLET İLİŞKİSİ

Evrensel bir din olan İslâm, insan hayatını ve toplumun işleyişini düzenlemek için bir takım kurallar getirmiştir. Ancak muamelatla ilgili bu kurallar, İslâm’ın sosyal hedefleri doğrultusunda daima yorumlanabilir olmayı sürdürmüştür. Bu yorumlama çalışmaları Hz. Peygamber’den hemen sonra başlamış ve günümüze kadar da devam etmiştir.²⁸ Bu durum ise İslam’ın din-devlet ilişkilerinde farklı bir bakış açısı getirmesine neden olmuştur.

Devlet, dinin ortaya koyduğu hayat tarzını uygulamaya geçiren bir vasıta olarak görülürse, İslam’da sınırları ve şekli belli bir devlet teorisinden söz edilemez. Her durum ve şartta uygulanabilir bir devlet şekli, İslam’ın evrenselliği ile örtüşmeyeceği için dinin ana kaynaklarında böylesi bir model aramak boş

²⁵ Enfal, 8/53.

²⁶ Ankebut, 29/69.

²⁷ Bkz.; Teymiyye, İbn, *es-Siyasetü’ş Şer’iyye*, (Çeviren: Vecdi Akyüz), 2. Baskı, İstanbul, 1999; Mevdudi, *“İslam’da Siyaset Anlayışı”*, *İslam’ın Bugünkü Meseleri*, (Çeviren: Erol Güngör), İstanbul, 1981, ss. 280-302; Mevdudi, *İslam Anayasası*, (Çeviren: İhsan Toksarı), İstanbul, 1969; Rıza, M. Reşid, *Muhammedi Vahiy*, (Çeviren: S. Özer), Ankara, 1991; Kutup, Seyyid, *Yoldaki İşaretler*, (Çeviren: Salih Uçan), İstanbul, 1977.

²⁸ Yorumlamalara örnek olarak; zekâtı şahsi değil, toplumun genelini ilgilendiren bir ibadet olarak görüp, zekât vermeyenlere verilecek ceza ile ilgili bir ayet olmamasına rağmen Hz. Ebu Bekir’in, zekât vermeyenleri dinden dönme ile suçlayarak zekât vermeyi kabul edinceye kadar savaşması İbn Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*. (Çeviren: Mehmet Keskin), İstanbul, 1994, Cilt: VI, s. 442-443) ve Hz. Ömer’in; toplanan zekâtın harcanacağı yerlerden biri olan “müellefe-i kulûb”e (Tevbe, 9/60) verilen hisselerin dağıtımını uygulamadan kaldırmış olması (Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, (Çeviren: Salih Tuğ), İstanbul, 1993, Cilt:2, s.973.) verilebilir.

bir çaba sarf etmek olur. Buna rağmen İslam Tarihi boyunca, Müslümanların devlet şekillerini; zaman zaman Şeriat Devleti veya İslâm Devleti diye tanımlamaya çalıştıkları da bir vakiadır. İbn-i Teymiyye ile başlayan ve soğuk savaş döneminde artan devlet tartışmalarının Müslümanların güçsüz ve devletsiz kaldıkları dönemlere denk gelmesi oldukça manidardır.

Şeriat Devleti veya İslam Devleti gibi devlet tasarımlarından bahsedenlerin çıkış noktası, daha ziyade, Hz. Peygamber sonrası oluşan ve Müslümanlarca kutsanan halifelik anlayışıdır. Kutsallık izafe edilen hilafet ortadan kalktığı zaman, bazı Müslümanlar; yapılması gereken şeyin Şeriat Devleti veya İslam Devleti kurmak olduğuna inanmış; bu amacı gerçekleştirmeyi de Müslümanlar için bir gereklilik olarak görmüşlerdir. Moğol istilasıyla yerle bir olan İslam toplumu için, yapılması gerekenin bir Şeriat Devleti kurmak olduğunu söyleyen İbni Teymiyye ile sömürgeleştirilmiş İslam toplumlarına, İslam Devleti idealini sunan Reşit Rıza ve Seyyid Kutup'un düşünceleri buna örnek gösterilebilir. Hâlbuki Hz. Peygamber, kendisinden sonra Müslümanlara komutanlık edecek, onların dinî ve dünyevî işlerini yürütecek bir kimseyi kendisine halef tayin etmemiş, kendinden sonra devlet yönetimiyle ilgili ortaya çıkacak duruma yönelik herhangi bir söz söylememiş veya işaretle bulunmamıştır. Hz. Peygamber, bu meselenin çözümünü Müslümanların firasetine bırakmıştır. Hz. Peygamber döneminde yaşayan Müslümanlar da, bu problemin çözümünün kendilerine bırakıldığının farkında olarak, daha Hz. Peygamber defnedilmeden yönetim konusundaki probleme çözüm aramışlar ve uzun tartışmalardan sonra "halifetü resûlillah" unvanıyla ilk halife Hz. Ebu Bekir'i seçmişlerdir. Kendisine, yaptığı görevi kutsamak amacıyla, verilmeye çalışılan "halifetullah" unvanını şiddetle reddeden Hz. Ebu Bekir, sadece Allah'ın elçisinin halifesi olduğu üzerinde ısrarla durmuştur. İkinci halife Hz. Ömer de selefi gibi yapmış ve görevi kutsamaya yönelik sıfatları reddetmiş, "halifetu-halîfeti resûlillah" (Rasulullah'ın halifesinin halifesi) gibi uzun bir unvanı kabul etmiştir. Hz. Ömer'in vefatından sonra halife olan Hz. Osman zamanının sonlarından itibaren halifenin görevi kutsanmış,²⁹Emeviler döneminde ise halifenin, Allah'ın halifesi olduğu söylenmeye başlamıştır.³⁰

İslâm'ın yönetimle ilgili ortaya koyduğu temel ilkelerden, şûra ve biat dikkate alındığında; halifenin yanılmaz, halktan uzak ve kutsal bir görev ifa etmediği, Müslüman halkın biatıyla seçilip onun adına yönetim işlerini yerine getirdiği gerçeği karşımıza çıkar. Zaten ilk dönemlerdeki uygulama da böyle olmuştur. Emeviler dönemiyle birlikte pratikteki uygulama değişmiş olsa da ilk örneklerinde halife Müslümanların yönetim işlerini yürütmek için geldiği makamı, onların verdiği biatlerle meşru bir zemine oturtmuş ve halkın onayına dayanmıştır. Biat almaktaki amacın halkın onayını almak olduğu aşikâr olmasına rağmen, İslam Tarihi'nin bazı dönemlerinde, hüküm vermenin ancak Allah'a ait olması

²⁹ İbn Kesir, *el-Bidaye*, Cilt: VII, s.296.

³⁰ Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çeviren: Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara, 1981, s. 100-101; el-Cabiri, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (Çeviren: Vecdi Akyüz), İstanbul, 1997, s. 512-592; Güler, İlhami, *Politik Teoloji Yazıları*. Ankara, 2002, s. 70

gerektiğini,³¹ Allah'ın indirdiği ile hüküm vermeyenlerin inkârcılar/zalimler olduğunu³² belirten ayetlerden hareketle, İslam'da siyasi egemenliğin Allah'a ait olduğunu ve insanın da bunu Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak, O'nun adına kullanacağını savunanlar olmuştur.

Öncelikle, Allah'ın mutlak hâkim olduğu ve hâkimiyetin de O'na ait olması, kozmolojik ve ontolojik anlamda tartışma götürmez bir gerçektir. Bu konuda herhangi bir ihtilaf yoktur. İhtilaf konusu olan şey, her şeyin sahibi ve hâkimi olan Allah'ın, yeryüzüne gönderdiği insana kendi adına siyasi egemenlik hakkı verip vermediği hususudur. İslam'ın ortaya koyduğu yönetim ilkelerinden sadece şûra ilkesi dikkate alındığında bile, siyasi egemenliğin insanda olduğunda şüphe yoktur. Çünkü şûra, toplumsal iradenin tecelli ettirilmesinden başka bir şey değildir. Durum böyleyken; "Hâkimiyet Allah'ındır" iddiası ile insanlar arasında hüküm koymak; bunu yapanın, kendi iradesini ve yorumlarını Allah'ın iradesi sayması anlamına gelecektir. Allah, evreni insanın emrine vererek ona geniş bir egemenlik alanı açmıştır. Ama bu, insanın Allah adına siyasi egemenlik kullanacağı anlamına gelmez. Bu şekilde bir anlayışla egemenliği metafizik hâkimiyete dönüştürmek, onu kullananları sorgulama dışında bırakmak; toplumu yönetenlerin topluma hesap vermek ve halk tarafından gerektiğinde değiştirilmek endişesinden kendilerini kurtarmak için geliştirdikleri bir yol olarak görünmektedir.

Haricilerden başlayarak İslam Tarihi boyunca, insanın yeryüzünde siyasi egemenlik kullanamayacağını söyleyenler kendilerine referans olarak; "Kim Allah'ın indirdiği ile hüküm vermezse, işte onlar inkârcılardır"³³ ayetini göstermişlerdir. Bu ayetin siyasi egemenliğin Allah tarafından kullanılacağına, bunun insana bırakılmadığına delil olduğu iddiasının, ayetin öncesine ve sonrasına baktığı ve konuyla ilgili diğer ayetler incelendiği zaman, temelsiz bir iddia olduğu görülür. Ayetin bağlamına ve konuyla ilgili diğer ayetlere bakıldığı zaman, insanların inkârcı olmamak için hüküm verirken kullanacakları Allah'ın indirdiği nassların; adalet ve hakkaniyet ilkeleri olduğu görülecektir. İnsan, inkârcı/zalim olmamak için Allah'ın kendisine verdiği egemenlik hakkını, onun ortaya koyduğu adalet ve hakkaniyet ilkelerini gözeterek kullanmalıdır. Esasında bu ve benzeri ayetler, aynı zamanda, insana verilmiş olan siyasi egemenliğin göstergesidir.

Siyasi egemenliğin Allah'a ait olduğu ve bu egemenliğin onun halifesi olan insan tarafından kullanılacağı iddiası ile ilgili dikkat çekilmesi gereken bir diğer konu da, yukarıda bahsettiğimiz gibi, din ile din anlayışı arasındaki farktır. Din, değişmez ve evrensel iken, din anlayışı (ictihad) insanın kişiliğine, zaman ve zemine göre değişmektedir. Aynı ayetlerden; zaman ve zemine veya kişiye göre çok farklı yorumlar çıkması, din ile din anlayışı arasındaki ayırmadan kaynaklanmaktadır. Aynı ayete dayanmalarına rağmen, insanlar pekâlâ farklı sonuçla-

³¹ En'am, 6/57

³² Mâide, 5/44

³³ Mâide, 5/44

ra varabilmektedir. Böyle bir durumda Allah'ın mesajı, insanların yorumlarından dolayı ilâhîlikten çıkarak insanileşmektedir. Mesajın kendisi ilâhî, anlaşılması, uygulanması ise insanî olmakta ve kişiden kişiye değişir bir hal almaktadır. Onun için Allah'ın buyruğunu tatbik ettiğini iddia eden bir insan, aslında Allah'ın buyruğunu değil, bu buyruktan kendi anladığını uygulamaktadır. Onun için Allah adına hüküm vermek iddiası, Allah'ın ayetinden ortaya çıkan bir yorumun, Allah adına kullanılması anlamına gelir ki bu da, günümüzde bazı ülkelerde olduğu gibi, Allah adına zulüm yapılmasını da beraberinde getirebilmektedir.

Dört Halife döneminde ortaya çıkan yönetimle ilgili bazı problemler, Müslümanların farklı fırkalara ayrılmasına neden olmuştur. İslam'ın temel anlayışının dışında kalan bu fırkaların ayrışmalarındaki esas neden; nasların yorumlanmasında, yaşanılan toplum ve kültürlerden kaynaklanan farkların etkili olmasıdır. İslâm dünyasında ilk ortaya çıkan fırka olan Haricîler, insana herhangi bir siyasi egemenlik alanı bırakmamış, hâkimiyetin sadece Allah'a ait olduğunu söylemişlerdir. Buna da, Hz. Ali'ye karşı giriştikleri isyan hareketini meşrulaştırmak için, kendi görüşleri çerçevesinde yorumladıkları Kur'an ayetlerini delil göstermişlerdir.³⁴ Haricilerden sonra ortaya çıkan ve Hz. Ali taraftarı olan Şiîler de; yönetim konusunda insanın tercih hakkı olmadığını, egemenliğin ancak Allah'a ait olduğunu ve Hz. Ali ve onun neslinden gelen oğullarının Allah'a ait olan egemenlik hakkını kullanmaya yetkili tek beşer olduklarını iddia etmişlerdir. Bakıldığı zaman, kayıp olan on ikinci imamın mehdi sıfatıyla gelip, zulümle dolu dünyayı kurtuluşa erdirmeye, o gelinceye kadar da toplumun işlerinin velayet-i fakih tarafından yürütüleceğine inanan Şiîlerin de,³⁵ kendilerine ayet ve hadislerden referans bulduğu görülmektedir. Buradan çıkarılabilecek sonuç da; nasların, içinde bulunulan siyasî, tarihî, ekonomik ve toplumsal şartlara göre farklı şekillerde yorumlanabileceğidir. Bu da din ile din anlayışı arasındaki farklı bir göstergesidir.

Burada üzerinde durulması gereken bir başka nokta da, İslam Tarihi boyunca diğer konularda olduğu gibi, yönetimle ilgili konularda da; Hz. Peygamber ve dört halife dönemindeki uygulamaların o dönemi mi yoksa bütün dönemleri mi kapsadığı konusunun sıkça tartışılmış olmasıdır. Bazı İslam bilginleri; Hz. Peygamber'den bu yana insanlığın esas itibarıyla değişmediğini, esas bozmayan bazı değişiklikler olmuşsa da bunların hep olumsuz yönde değişmeler olduğunu, insanın karakterinde herhangi bir gelişme ve ilerlemeden de bahsedilemeyeceğini savunmuşlardır. Bunlara göre, insanlığın; Hz. Peygamber döneminde, dört halife döneminde veya geçmişte yaşamış âlimlerce cevabı verilmiş herhangi yeni bir problemle karşılaşması söz konusu değildir. Bugüne kadarki bütün problemlerin çözümü; İslâm şeriatında açıklanmış ve İslam bilginleri tarafından ortaya konulmuştur. Bazı İslam bilginleri ise; insanlığın önemli

³⁴ Bkz.: Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1978, Cilt:XXII, ss. 323-344.

³⁵ Bkz.: Fiğlalı, Ethem Ruhi, *İmamîye Şiası: Caferiyye Mezhebi Doğuşu Gelişmesi ve Görüşleri*, Ankara, 1984, s. 61 vd.

değişimler yaşadığına, bu değişmelere göre evrensel olan dinden yeni din anlayışlarının çıkabileceğine inanmaktadırlar. Bunlara göre; Hz. Peygamberin yaşadığı toplumla bu gün arasında çok fazla değişiklik vardır. Toplumun yapısı değişmiş ve değişmeye devam edecektir. Bu nedenle de, yeni din anlayışları ortaya çıkabilecektir. Toplumsal değişme gayet açık bir şekilde ortadadır. Bu değişmeyi göz ardı ederek; oluşmuş olan geleneği her durum ve şartta uygulamaya çalışmak, dinamik bir din olan İslam'ı statikleştirecek, evrensel olma özelliğine halel getirecektir. İslam tarihinde ilk iki halifeden sonra başlayan kargaşalar nedeniyle İslam toplumunda oluşmuş olan tedirginlik ve düzensizliğin, dini yok edeceği korkusu; o döneme kadar oluşmuş olan geleneğin yanılmazlık zırhına büründürülmesine ve kutsanmasına neden olmuştur.³⁶ Tarihin kutsanması ve dokunulmaz ilan edilmesi, daha sonraki dönemde karşılaşılabilecek problemlerin çözümünün tarihte aranmasını inancın bir parçası haline getirmiştir. Bu görüşü savunanlara göre; Müslümanların siyasi anlamda yaptıkları önemli hata da budur. Çünkü İslam Tarihinin ilk dönemlerinde tarihin dokunulmaz kabul edildiği görülmemiştir. Hz. Peygamberin vefatından hemen sonra bile ayetler ve gelenekteki uygulamalar; problemlerin çözülmesi için dönemin şartlarına göre yorumlanmıştır. Hz. Ebu Bekir'in had tayin edilmemesine rağmen zekât veremeyenleri irtidatla suçlayıp onlarla savaşması, Hz. Ömer'in had tayin edilmiş bir suç olan hırsızlık suçunu işleyenlere kıtlık nedeniyle had uygulamaması, müellefe-i kulûb'a zekat gelirlerinden düşen haklarını ayete rağmen vermeyi durdurması gibi bir çok örnek Hz. Peygamberden hemen sonra gelen ve yönetim işini ondan devralan sahabenin, Kur'an'ın ilkelerine ve sünnetin özüne bağlı kalarak, değişen şartlardan doğan problemlere; dinin kaynaklarından çözüm bulma çabalarından bazı örneklerdir. Din ancak böylesi çabalar ve çözümlerle dinamikliğini sürdürebilir.

Belirttiğimiz üzere, Kur'an'da devletin şekli ve yönetim biçimini ayrıntılı bir şekilde belirleyen ayetlerin olmaması bu konunun Müslümanlara bırakıldığının da bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. Allah, Kur'an'da bu konuda Müslümanlara sadece; işlerini aralarında "şûra" yoluyla çözümlenmelerini,³⁷ "emanetleri ehline vermelerini" ve "insanlar arasında adaletle hükmetmelerini"³⁸ emretmiştir. Müslümanlara düşen, bu ilkeler ışığında, yaşadıkları dönemin ve toplumun ihtiyaçlarına göre din anlayışlarını gözden geçirmek olmalıdır.

3- DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İslam, özü gereği bir ideolojiden yana değildir ve hiçbir zaman da bir ideolojik tavır içine girmemiştir. Bu nedenle insanlara somut idari ve siyasi bir sistem de önermemiştir. Sonuçta İslam Tarihi boyunca Müslümanlar kendi sosyal şartlarına uygun, farklı yönetim biçimlerini benimsemiş ve uygulamışlardır. Ancak bu farklı yönetim biçimlerinin içinde teokrazi hiçbir zaman olmamıştır. Bunun

³⁶ Fığlalı, Ethem Ruhi, *Din Devlet İlişkileri*. Muğla, 1997, s. 30.

³⁷ Şûra, 42/38; Ali İmran, 3/159.

³⁸ Nisa, 4/58.

nedeni, İslam'ın ruhban sınıfının oluşmasına müsaade etmemesi, otoritesini doğrudan Tanrı'dan alan dini bir liderin varlığını benimsememesidir. İslam Tarihi boyunca ortaya çıkan yönetim biçimleri ve siyaset teorileri, temelde nassa dayanmaktadır. Ancak bu naslar, şartlara ve kültürel birikimlere göre yorumlanmıştır. Böylece Müslümanların yaptıkları icthadlar bir yandan naslara bağlı iken, diğer yandan da icthadın oluştuğu, toplumların özel meseleleriyle ilgilidir. Müslümanlar yaşadıkları zamana, coğrafyaya, sosyo-politik ve kültürel şartlara göre İslâm'a en uygun yönetim biçimlerini oluşturmaya çalışmışlardır.

İslam'daki ana akım olan ehli-sünnet; yönetimle ilgili temel ilkelerin en ideal şekilde uygulandığı dönem olarak gördüğü Dört Halife devrine sık sık atıfta bulunmuş ve sonraki dönemlerde oluşan yönetim şekillerine buradan referans sağlamıştır. İlkelerin ruhuna aykırı durumlarda da Müslümanların birliğinin bozulmaması amaçlanarak sessiz kalınmış, fitne çıkmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Müslümanların güçlerini kaybettiği dönemlerde; bu sessiz kalış eleştirilmiş, öze dönüş yapılması gerektiği vurgulanmış ve ideal İslam Devleti tasarımları ortaya konulmuştur. Güçlü olunan dönemlerde ise ideal tasarımlar rafa kaldırılarak elde olanın korunması için çaba sarf edilmiştir.

Mesela Ehli Sünnetin bu çizgisi; Osmanlının yıkılış dönemine girmesiyle birlikte değişmeye başlamış, ana akım içerisinde geleneğin eleştirildiği, yeniden yorumlama çalışmalarının başladığı görülmüştür. Bu dönemde karşılaşılan bazı Batılı terimlerin; İslam'ın özüne uygun olduğu, hatta İslam'dan kaynaklandığı iddia edilmiş ve yönetimle ilgili geleneksel değerler tekrar tevil edilmeye başlanmıştır. İslam'ın ideoloji haline getirildiği soğuk savaş döneminde ise diğer ideolojilere cevap yetiştirilmeye çalışılmış ve alternatifin İslam olduğu öne sürülmüştür. İdeolojiler döneminin sona ermesiyle İslamcılık da sarsılmış, bir dönemin İslamcıları ideolojinin tükenmesiyle yeniden bir sorgulamaya girişmişler ve günümüzü etkileyen Müslüman düşünürlerin fikirleri ortaya çıkmıştır.³⁹

Dönemimizde fikir üreten ve görüşleriyle dünyanın her tarafındaki Müslümanları etkileyen düşünürler; İslam'ın temel ilkeleri ışığında güncel problemlerle ilgili her türlü yorumun yapılabileceğini, Müslümanların; İslam Devleti için değil, müslümanca yaşayabilecekleri için devletin gerektiğini, bunu yaparken de karşı fikirde olanlara düşmanca değil de, onları anlayarak yaklaşmak gerektiğine vurgu yaparlar.

Kaynaklar:

- » Kur'an-ı Kerim
- » Augustinus, Saint (1973). Tanrı Devleti'nden Seçmeler. (Çeviren: Mete Tunçay). *Batı Siyasal Düşünüşünden Seçmeler Cilt 1*. İstanbul: Sinan Yayınları.

³⁹ Bu düşünce ve siyaset adamlarının eserlerine örnek olarak şunlar verilebilir; Fazlurrahman, "İslam ve Siyasal Aksiyon: Siyaset Dinin Hizmetinde", (Çeviren: Kazım Güleçyüz). *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, İstanbul, 1995, ss. 7-23; Gannuşi, Raşid, *İslami Yöneliş*, (Çeviren: Abdullah Baykal), İstanbul, 1987; el-Cabiri, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (Çeviren: Vecdi Akyüz), İstanbul, 1997; el-Cabiri, Muhammed Abid, *Arap-İslam Siyasal Akli*, (Çeviren: Vecdi Akyüz), İstanbul, 2001; el-Efendi, Abdülvahhab, *Nasıl Bir Devlet*, (Çeviren: Murat Çiftkaya), İstanbul, 2003; Turabi, Hasan, *İslam Düşüncesinin İhyası*, (Çevirenler: Adem Yerinde, Sefer Turan), İstanbul, 1997.

- » el-Cabiri, Muhammed Âbid (1997). *İslâm'da Siyasal Akıl*. (Çeviren: Vecdi Akyüz). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- » el-Cabiri, Muhammed Abid (2001). *Arap-İslam Siyasal Akılı*. (Çeviren: Vecdi Akyüz). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- » Davutoglu, Ahmet (1994). Devlet. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 9, 234-240. Ankara: TDV Yayınevi.
- » el- Efendi, Abdülvahhab (2009). *Nasıl Bir Devlet*. (Çeviren: Murat Çiftkaya). İstanbul: İlke Yayınları.
- » Erdem, Hüsameddin (1999). *Problematic Olarak Din-Felsefe Münasebeti*. Konya: Hü-Er Yayınları.
- » Fazlurrahman, (1995). İslam ve Siyasi Aksiyon: Siyaset Dinin Hizmetinde. (Çeviren: Kazım Güleçyüz). *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, 7-23. İstanbul: İnsan Yayınları.
- » Fiğlalı, Ethem Ruhi (1978). Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXII, s. 323-344.
- » Fiğlalı, Ethem Ruhi (1984). İmamiye Şiası: Caferiyye Mezhebi Doğuşu Gelişmesi ve Görüşleri. Ankara: Selçuk Yayınları.
- » Fiğlalı, Ethem Ruhi (1997). *Din Devlet İlişkileri*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları.
- » Gazâlî (1974). *İhyâ-u Ulumi'd-Din III*. (Çeviren: Ahmet Serdaroglu). Ankara: Bedir Yayınları.
- » Gannuşî, Raşid (1987). *İslami Yöneliş*. (Çeviren: Abdullah Baykal). İstanbul: Bir Yayınları.
- » Gözler, Kemal (2009). *Devletin Genel Teorisi*. Bursa: Ekin Yayınları.
- » Güler, İlhami (2002). *Politik Teoloji Yazıları*. Ankara: Kitabiyat Yayınları.
- » Hamidullah, Muhammed (1993). İslam Peygamberi. (Çeviren: Salih Tuğ), c.2, s.973. İstanbul: İrfan Yayınları
- » Hegel, G.W. F. (2003). *Tarihte Akıl*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- » Hegel, G.W. F. (2006). *Tarih Felsefesi*. İstanbul: İdea Yayınları.
- » Hobbes, Thomas (2002). Leviathan'dan Seçme Parçalar. (Çeviren: Mete Tunçay). *Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi II*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- » İbn Haldun, Mukaddime, (Çeviren Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 1988.
- » İbn Kesir (1994). *el-Bidaye ve'n-Nihaye*. (Çeviren: Mehmet Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları.VI.
- » İbn Teymiyye (1999). *es-Siyasetü's Şer'iyye* (2. Baskı). (Çeviren: Vecdi Akyüz). İstanbul: Dergah Yayınları.
- » Kapani, Münci (2009). *Politika Bilimine Giriş* (23. Basım). Ankara: Bilgi Yayınları.
- » Kutup, Seyyid (1977). Yoldaki İşaretler. (Çeviren: Salih Uçan). İstanbul: Hicret Yayınları.
- » Marx, Karl ve Engels, Friedrich (1976). *Collected Works*. London: Lavrence and Wishard.
- » el-Maverdi, Ebu'l Hasen (1981). *Kitâbu Teshîli'n-Nazar ve Ta'cîli'z-Zafer fî Ahlâki'l-Melik ve Siyâseti'l-Mulk*. (Tahkik: Muhyî Hilâl es-Serhân). Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye
- » el-Maverdi, Ebu'l Hasen (1989). *el-Ahkamu's- Sultaniye*. (Tahkik: Ahmed Mubarek el- Bağdadi). Kuveyt: Dar-ü İbni Kuteybe.
- » el-Maverdi, Ebu'l Hasen (1993). *Kavânînu'l-Vizâra ve Siyâsetu'l-Mulk*. (Tahkik: Ridvan Seyyid). Beyrut: Dâru't-Talîa li't-Tibâa ve'n-Neşr.
- » el-Maverdi, Ebu'l Hasen (1989). *el-Ahkamu's- Sultaniye*. (Tahkik: Ahmed Mubarek el- Bağdadi). Kuveyt: Dar-ü İbni Kuteybe, s.3.
- » Menekşe, Ömer (2005). İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Maverdi ve Nizamülmülk Örneği. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V, (3), 193–211.
- » Mevdudi (1981). İslam'da Siyaset Anlayışı. *İslam'ın Bugünkü Meseleri*, (Çeviren: Erol Güngör), 280-302. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- » Mevdudi (1969). İslam Anayasası. (Çeviren: İhsan Toksarı). İstanbul: Nida Yayınları.
- » Platon (1980). *Devlet*. (Çeviren: S. Eyüboğlu.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 102.
- » Rıza, M. Reşid (1991). *Muhammedi Vahiy*. (Çeviren: S. Özer). Ankara: Fecr Yayınları.
- » Rousseau, J.J. (1996). *Toplum Sözleşmesi*. (Çevire: Alpagut Erenulu). Ankara: Öteki Yayınevi.
- » Turabi, Hasan (1997). *İslam Düşüncesinin İhyası*. (Çevirenler: Adem Yerinde, Sefer Turan). İstanbul: Ekin Yayınları.
- » Tümer, Günay. (1994). Din. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 9, 312-320. Ankara: TDV Yayınevi.
- » Tümer, Günay ve Küçük, Abdurrahman. (1997). *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- » Türcan, Talip. (2001). Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- » Watt, W. Montgomery (1981). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. (Çeviren: Ethem Ruhi Fiğlalı). Ankara: Ümran Yayınları

- » Weber, Max (1995). *Toplumsal Ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*. (Çeviren: Özer Ozankaya). Ankara: İmge Yayınları.